

Mål & Mæle · 2

10. årgang 1985

Er det rigtigt

at det skal hedde »nu er kaffebønnerne malet«, men »pas på, bænken er maled«? Dette problem diskuteres og forklares, og artiklen slutter med en opgave med facitliste side 14

Sandheden om Egon

Slår man op i en bog om navne for at se hvorfra drengenavnet *Egon* stammer og hvad den oprindelige betydning er, får man som regel kun at vide at dets oprindelse er ukendt. Det er forbi nu! side 6

Hvorfor i alverden

hedder det *barnevogn* når det hedder *børnebog*? Hvordan fordeler *barne-* og *børne-* sig i det hele taget i sammensætninger i moderne dansk? Det viser sig at der er mere system i det end man troede inden den artikel der starter side 9

Ugedagenes navne

er vel noget af det mest fortrolige og dagligdags i sproget. Men hvad betyder de egentlig, og hvor stammer de fra? Skal man svare på det må man igennem en hel del europæisk kulturhistorie og helt tilbage til den babyloniske astrologi. Vi tager hele turen og begynder side 18

Sprogligheder 2

Egons etymologi . . . 6

Barne- og børne- . . . 9

Reglerne er komplicerede 14

Ugedagenes navne, .18

Facitliste 31

Hvorfor altid tale om »Tøse«, naar det hedder unge Piger? Hvorfor skal alting være »morderlig« og »knaldende« og »knusende« – spar dog paa Krudet! Hvorfor sige »majed bedder«, – er det ikke meget bedre at sige *meget bedre*? Det skærper og forfiner Tanken at beherske sit Sprog, vælge sine Ord med Omtanke og udtale dem smukt, – og det er ogsaa en Maade at give sin Kærlighed til Danmark Udtryk.

Olfert Ricard
(1872–1929)

SPROGLIGHeder

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går i rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til

G.E.C. GAD
Vimmelskæft 32
1161 Kbh. K.

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Kære Mål & Mæle!

I Vassaris berømte »Renæssancens ypperste Kunstnere«, oversat af Emil Rasmussen (1903) læser jeg i en fodnote til side 221, at Michelangelo var *urning*. Det ord kender jeg ikke, og jeg kan ikke finde det i nogen ordbøger. Hvad betyder det (jeg har nok mine anelser), og hvad kommer det af?

K. E. Hermann
Løgstrup

! Ordet betyder 'homofil mand', altså det der i vore dage kaldes *bøsse*. Omkring midten af forrige århundrede konstruerede den tyske filolog Ulrichs ordet *Uranismus* som han gav betydningen 'homofili', og her til dannede han *Urnig*. *Uranisme* blev overført til fransk og engelsk, og engelsk har også overtaget *urning* fra det tyske. Men for alle sprog gælder det at ordet aldrig har været brugt meget og i vore dage vistnok nærmest er glemt. Tidligere har man på tysk kunnet tale om *Urningsliebe*, og i 1903 udkom der en bog (af Hirschfeld) med titlen »Der urnische Mensch«.

Nu har der jo aldrig manglet ord med den betydning som *bøsse* eller *urning* har. Men den gamle tyske filolog har formentlig savnet et ubelastet ord, som dels ikke var nedsættende eller diskriminerende, dels med en vis varsomhed kunne bruges i akademiske sammenhænge og på tryk. Og så lavede han altså *Uranismus* og *urning*.

I de få ordbøger der har ordet med, oplyses det at det er Venus Urania der ligger bag, altså den himmelske kærligheds gudinde: den almindelige jordiske kærlighed er *urningen* forment, han er henvist til den himmelske elskov.

Jeg tror nu at den gamle klassiske filologs tanke var en anden og mere saglig. Den græske mytologis himmelgud Uranos var gift med jordgudinden Gæa og avlede med hende adskillige

balstyrige børn, bl.a. titanerne. På et tidspunkt ragede han uklar med sine sønner; en af dem, Kronos, overfaldt sin far, afskar hans avlelem og kastede det i havet. Herved blev imidlertid havet besvangret, og op stiger Venus, den skumfødte! Uranos er altså den der klarer sig uden kvinder, og efter ham er *urningen* opkaldt.

Ordet har næppe nogensinde haft stor udbredelse i dansk, men det er dog med i Meyers Fremmedordbog fra 1924.

EH

? Til Mål & Måles Brevkasse
Hvordan er den endelse *-et* opstået, som vi finder i ord som rundrygget, hjulbenet, fladbryttet o.s.v. Der er lige så mange ord af den slags, som der er legemsdele, ja flere, man kan både være *skeløjet*, *klarøjet* og *bæløjet*. Der er dog visse divergenser, fx kan man være enten bredskuldret eller skulderbred, men sandelig kun hærdebred, hoftebred eller midiesmal, ikke bredhoftet eller smalmidiet. Ordene findes også med overført betydning, fx *rundhåndet*, *langfingret* eller *leibenet*.

Vi har også lignende orddannelser, der ikke har med legemets beskaffenhed at gøre, fx *rellinet*, *småtskåren*, *smalsporret*, *lavtumpet*, men *højteget*. Det ligner jo en Participiums-endelse, kan den være dannet i Analogi med alm. Participium, skønt der ikke er nogle tilsva-

rende verber? Man kan jo ikke fx *huløje*, *kalveknæ* eller *tykhovede* og *tyndhåre*. Men man kan vist *glatlsibe*, så et ord som *glatlsiben* kan måske have været mellemstation?

Jeg har også et andet og mere indviklet problem: Perfektum Participium er jo i Latin og alle dermed beslægtede sprog altid *Passiv*. Hvordan kan det så gå til, at denne form bliver brugt til at danne de sammensatte tider i *Aktiv* i alle germanske sprog?

Kan det forklares med, at vort *har* stammer fra latinsk *habeo*, og at andet led i vore sammensatte tider oprindeligt er en slags prædokatsord til Objektet? Altså: Jeg har spist kagen < jeg har kagen spist, d.v.s. i spist tilstand nede i maven, jvnf.: Jeg har sagen færdigbehandlet > jeg har færdigbehandlet sagen?

Vibeke Olesen Larsen
Birkørød

! Kære Vibeke Olesen Larsen! Endelsen *-et* er opstået på helt regulær maner, som så mange andre afledningsendelser. På oldislandsk var der to endelser, nemlig *-aðr* og *-óttir*, og de har så begge to efter de almindelige lydlove udviklet sig til *-et*. Det er en endelse der gør et navneord (substantiv) til et tillægsord (adjektiv), og den betyder 'for-synet med, forbundet med, hørende til'. Den findes fx i *bakket*, *håret*, *klodset*, *krukket*.

Der er dog to grunde til at den ser ejendommelig ud: formen er faldet sammen med endelsen på udsagnsordenes tillægsform (verbernes participiums- endelse), fx *hvidtet*, *bakket* (*op*), *trukket*. Men det er kun et tilfældigt sammenfald. De har historisk intet med hinanden at gøre og de fungerer på forskellig måde: tillægsformen gør ud-

sagnsord til tillægsled, afledningsendelsen gør navneord til tillægsord.

Den anden grund er den at man kan danne afledninger af sammensætninger som ikke findes; man har *hjulbenet* men ikke *hjulben*, man har *bararmet* men ikke *bararm*. Det hedder en samdannelse eller et bahuverbiadjektiv. Det er imidlertid ikke noget enestående fænomen. Samdannelser finder man også i fx *grovæder*, *overnatte* og *lovgivning*.

Og så det andet problem om før nutids tillægsform (perfektum participium), som er passiv i sin betydning, men som sammen med *have* kan danne før nutid i aktiv.

Der findes to typer af forklaring som ikke nødvendigvis udelukker hinanden; den ene er præcis den som De beskriver, nemlig at tillægsformen er tilstandsbetegnelse til genstandsledet (objektsprædikativ): *Jeg har spillet vundet*, som så bliver til *jeg har vundet spillet*. Man kan se at denne forklaring historisk set ikke kan være helt forkert ved at man på oldislandsk bøjede tillægsformen i køn og tal efter genstandsledet; man sagde altså noget der svarer til *jeg har drømmene tydede*, senere overtager entals intetkønsformen overalt: *jeg har drømmen tydet* og endelig *jeg har tydet drømmen*.

Den anden forklaring – der som sagt ikke udelukker den første – går ud på at man gerne ville have den person der handler eller som er interesseret i hvad der sker til at være grundled (subjekt) i sætningen – også selv om udsagnsordet var passiv. På klassisk latin (og på moderne russisk) brugte man ikke *have* om ejendomsforhold; det hed *Gajo est liber*, ordret: 'der er en bog for Gajus' eller 'hos Gajus'. Denne udtryksmåde

blev afløst af en hvor den interesserede person blev gjort til grundled: *Gajus habet librum* ('Gajus har bogen'). På samme måde kunne man bruge før nutids tillægsform med den handlende i dativ eller ablativ: *opus mihi* (eller *a me*) *factum est*. I senlatin er der så sket en lignende udvikling hvor den interesserede person er gjort til grundled, således at man kunne sige *habeo opus faktum* ('jeg har værket lavet'), svarende til det der på klassisk latin hed *opus feci* ('jeg har-lavet værket').

Udviklingen er ikke særegen for de germanske sprog, på fransk siger man stadig *j'ai le fait*, hvor *ai* er resterne af det latinske *habeo*. Den germanske udvikling er sket på samme måde; man har villet have den handlende som grundled.

Senere (men stadig på oldislandsk) er *have* også blevet det ord man dannede før nutid med af de uindvirkende (intransitive) udsagnsord: *han har sovet*. Det pudsige er nu at man på oldislandsk også brugte *have* hvor vi i dag vil bruge *være*, nemlig ved betegnelser for forandring af sted og tilstand: vi siger *hun er kommet*, dengang sagde man noget der svarer til *hun har kommet*. OT

? Til M & M (hvis det stadig lever).

Spørgsmålet er inspireret af en uklar knurreformemmelse ved visse journalistiske sprogbrug: er der fri ombyttelighed mellem *lige-som* og *sådan-som*? Jeg troede: nej! og mente at fidusen var noget med nægtelse (+ *sådan-som*), men synes nu ikke at mine hjemmelavede »umulige eksempler« er umulige længere, hvilket er en nedslående situation, med eller evt. imod Karl Poppers videnskabsteori.

Lars Peter Rømhild

! Kære Lars Peter Rømhild!
Du tænker sikkert på umulige eksempler som *Karl Popper er ikke behaviorist, ligesom B. F. Skinner* hvor du sikkert ville foretrække *sådan som B. F. Skinner*. Man kan være *behaviorist ligesom B. F. Skinner* men ikke *ikke behaviorist ligesom ...* Jeg har ikke kunnet finde problemet behandlet nogen steder, men jeg har en fornemmelse *sådan som din*, og denne sidste sætning er altså ikke helt acceptabel, *sådan som denne her er det*. I de foregående sætninger har jeg ladet *sådan som indgå to gange*; første gang ville jeg bestemt have fortrukket *jeg har en fornemmelse ligesom din*, men det er ikke en fejl med *sådan som*; i det andet derimod ville det ikke have været muligt med *ligesom*: **og denne sidste sætning er altså ikke helt acceptabel ligesom denne her*.

Forskellen må være den at *ligesom* viser tilbage til den foregående sætning inklusive nægtelsen (eller andre modifikationer af sandheden af sætningen), mens *sådan som* viser tilbage til den foregående sætning eksklusive nægtelsen. Den sidst fremhævede sætning kunne måske godt høres, men så ville den blive forstået som *og denne sidste sætning er altså ikke helt acceptabel ligesom denne her ikke er det*, og det ville også være sikrere at sige den »sådan som« jeg har skrevet den til sidst. Det er »ligesom« svarere at acceptere *ligesom* efter nægtelse end at acceptere *sådan som* som bindeord med navneord som styrelse. Derimod kan *sådan som* ikke stå som bindeord med tilførsord som styrelse; man kan ikke sige *det er sådan som sværere at acceptere ...* I dette sidste tilfælde betyder *ligesom* nemlig nærmest 'næsten'.

OT

? Mål & Mæle

Mål & Mæles småordsleksikon har været mig til megen glæde, da jeg som englænder, der har lært dansk som voksen, netop havde en del fornøjelse af at finde ud af småordenes (vel, jo, vist, nok, da) betydning. Jeg fandt da også ud af, at man på engelsk måtte udtrykke disse ords mening på anden vis:

– Det bliver vist regnvejr – ville man udtrykke I'm afraid it's going to rain; Du siger det vel ikke til ham – I hope you're not going to tell him; Han er jo meget rig – he's very rich, you know; Han er vel ikke syg – he isn't ill, is he? o.s.v.

Det er noget mere omstændeligt end de danske småord (når man først har fået lært at bruge dem). Derfor harmer det mig, at man nu i stigende grad benytter sig af de engelske former på dansk, i stedet for at bruge småordene. Man går og håber, og er bange, siger »ved du« og lign. Og hvad mener I om vedlagte eksempel: »borgerne har medbestemmelsesret, eller har de ikke« – i stedet for »borgerne har da vel medbestemmelsesret«.

Med venlig hilsen
Olga Vilstrup

! Kære Olga Vilstrup:

Deres fremragende oversættelser til engelsk af de danske småord viser at De virkelig har fået fat i betydningen. Det er altid et problem at oversætte både til og fra disse småord, også når det drejer sig om oversættelse mellem tysk og dansk: tysk har lige så mange af småordene som dansk, men de passer bare ikke sammen i ret mange tilfælde.

Jeg vil gerne være med til at ærgre mig over at nogle danske de er så bundne af det engelske de er omgivet af, at de giver afkald på praktiske, klare og

elegante ord og udtryk i dansk, og De har sikkert ret i Deres analyse af *håber, er bange, ved du, eller har de ikke*.

Men der er nok stadig en lille forskel på at sige *da vel* og *eller har de ikke*? Det sidste udtryk indeholder mere krav om et svar, det er lidt mere pågående, vil i højere grad engagere læseren. Tror jeg nok. Når det er brugt tilstrækkelig mange gange, er den virkning sikkert forsvundet, og så er der ikke opnået andet end at vi har importeret en overflødig og lidt kantet vending.

EH

? Mål & Mæle

Erik Hansens artikel i M&M 4/84 om danskernes ret til at skrive dansk har gjort mine dansk-lærerfædder kolde. Derfor vil jeg gerne høre redaktionens mening om disse sønderjyske indslag i stile.

Hidtil har jeg rettet dem, ikke som fejl, men som afvigelser, men nu er jeg kommet i tvivl.

Hvilke kriterier skal i øvrigt gælde i denne forbindelse? Fx at udtrykket er svært forståeligt for ikke-sønderjyder? Eller udryddelse af germanismer?

Eksempler:

Med 35 år var han allerede millionær.

Børn begynder i skolen med 7 år.

Nu skal I høre hvad jeg alt (sammen) har oplevet!

Se, hvad han alt slæber rundt på i sin taske!

Jeg har ekstra bedt ham om at komme. Han er jo så glemsom.

Han tog ekstra en lænestol frem da hun kom.

Læreren var syg, så klassen skulle sidde selv.

Jeg tør ikke være selv om attenen.

Han er længe gået på arbejde; det er nok to timer siden.

Nu er det længe godt. Du behøver ikke røre mere.

Sidste dag, da jeg var i byen, traf jeg NN.

Hvis det ikke er nogen det kommer ...

Det er meget af det, det er væk nu.

... fordi det er så mange biler.

Det er rart at have penge på banken.

Hun tjener 2100 kr. i ugen.

Det giver nok bøv til aften.

De siger at der bliver varmt i morgen.

De prøvede alt muligt, men der var ikke at gøre. Patienten var død.

Du skulle købe samme slags snøreband som i de sko, hvad jeg har på.

Nu tør jeg ikke vove at anføre flere eksempler.

*Med venlig hilsen
Finn Jacobsen*

! Kære Finn Jacobsen:

Jeg har med min artikel om regionalt skriftsprog ikke villet blande mig i hvordan dansklererne retter stile og i det hele taget rådgiver deres elever om sprog. Men jeg har villet gøre opmærksom på at der faktisk savnes et »retsgrundlag« for at forbyde en hel del dialektale og regionale indslag i elevernes skriftsprog – og så kan lærerne jo overveje at vedtage en ny praksis.

Vi er her omkring København vant til at regne med at jysk, det er nørrejysk, som er interessant, smukt og romantisk. Alle mine eksempler var vist fra nørrejysk, og de var lette at genkende for alle og sikkert også lette at acceptere for de fleste.

Sønderjysk er vi ikke nær så fortrolige med, så det virker mere fremmedartet. Ærlig talt blev jeg lidt forskrækket da jeg

så dine eksempler, men selvfølgelig er de præcis på linje med de eksempler jeg brugte og burde efter min mening være tilladte. Du har nemlig helt ret i at det absolut ikke drejer sig om fejl, men derimod om afvigelser fra rigsmålet af den slags som der ikke er nogen officiel normering for.

Mange vil muligvis være betænkelige ved at acceptere netop de sønderjyske afvigelser fordi de tit stemmer overens med tysk. Men hertil er der for det første at sige at der jo ikke behøver at være tale om påvirkning eller indflydelse fra tysk fordi der er noget tilfælles. Og for det andet at der sandelig også er meget tysk i rigsmålet, så det er i sig selv ikke noget der er fremmed for dansk.

Men der er naturligvis visse betingelser der skal gælde, her og i al skriftlig fremstilling. De regionale træk skal være typiske for områdets sprog; der er ingen mening i at tillade enkeltpersoners private særheder og sprogblanding. Og naturligvis skal det være forståeligt, som hovedregel for alle danske og ikke kun for sønderjyder eller hvem man nu ellers bor iblandt. Derfor kan alle komme i den situation at de må udtrykke sig lidt mere »rigsdansk« end de egentlig finder det naturligt. (I dine eksempler synes jeg kun der er én ting der kan give forståelsesproblemer i resten af landet, og det er udtrykkene med *længe*).

Vi skal være fælles om vores skriftsprog, så alle kan forstå hinanden, men det betyder slet ikke at vi absolut skal skrive ens.

EH

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Tøgeby

Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen

Ekspedition:

G.E.C. Gad, Strøget

Dansk og Udenlandsk

Boghandel AS

Vimmelskaftet 32

1161 København K.

Telefon (01) 15 05 58

Giro 1 00 00 55

Tryk: Hans Jørgensens

Bogtrykkeri, København

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 78,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Gads Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Egons etymologi

De gamle indoeuropæere holdt (af) hunde. Det kan man se af den omstændighed at de har haft et specielt ord for dette væsen, et ord der er bevaret i næsten alle indoeuropæiske enkelt-sprog. På dansk har det formen *hund*, på latin hedder det *canis*, på oldgræsk *kyon*, og det kendes også fra keltisk, indisk og slavisk. Der er i sprogene sket en hel del ændringer af både ordets lydlige opbygning og dets bøjningsforhold, men den oprindelige form kan man alligevel med ret høj grad af sikkerhed rekonstruere, dvs. gætte, sig frem til. Den må, som det fornylig er blevet påvist af den amerikanske forsker Eric P. Hamp, have lydt *pekuon*. Og det giver os samtidig en antydning af hvad de brave indoeuropæere har brugt hundene til: ordet er tydeligt nok en afledning af det indoeuropæiske ord for 'småkvæg' *peku*, der kendes fra både latin og sanskrit og i øvrigt også lever videre i det danske ord *fæ*, der i tidens løb har skiftet betydning fra 'kvæg' til 'kvaj'. Det indoeuropæiske *pekuon* kan derfor bedst gengives som 'hyrdehund'. Betydningsudviklingen er nogenlunde den samme som når ordet *schæfer* på dansk bruges om en hunderace, mens det er afledt af det tyske *Schaf*, der betyder et får.

Ad mærkelige omveje kom på oldgræsk en afledning af ordet til at betegne en filosofisk retning, kynismen, om

hvis tilhængere det i en fremmedord-bog hedder at de »foretrak en primitiv tilværelse og anså alt naturligt for til-ladt.« Ordet *kynisk* er som bekendt optaget i det danske sprog uden at man som regel gør sig nogen tanker om at det har forbindelse med hunde. Ligesom man normalt heller ikke skænker det en tanke at det latinske ord for kvæg lever videre i det danske fremmedord *pekuniær*, som betyder pengemæssig. Når der på det stiftende landsmøde i Aktive Hunde- og Katte-ejere muligvis vil lyde en bjæffende protest gående ud på at indførelsen af en særlig hundeskat er udtryk for pekuniær kynisme, så er det altså i sidste ende ét og samme indoeuropæiske ord, man her vil have lykkedes at servere i tre forskellige – meget forskellige – ikklædninger.

Men hvad har alt det at gøre med Egon?

Jo, for indoeuropæerne nøjedes ikke med at holde får, de gav sig også af med gedeavl. Der findes flere forskellige indoeuropæiske ord for ged, et af dem er *aigs*, som kendes fra oldgræsk (*aix*) og armensk (*ajts*). Og på fuldskommen samme måde som man af ordet *peku* har dannet en afledning *pekuon* der betyder 'den med fårene', så har man også kunnet lave et ord *aigon* der betød 'ham med gederne'. Det ene ord har man brugt om vagthunden, det andet om vogteren,

hyrden, og dermed har *aigōn* også kunnet bruges som personnavn – på nogenlunde samme måde som en lang række stillingsbetegnelser er blevet til almindelige danske efternavne: Møller, Fischer, Smith osv.

Aigon dukker op som navn på en konge i oldtidens Grækenland, nemlig i den peloponnesiske by Argos; Pythagoras havde også en elev der hed sådan, men ellers lader det ikke til at have været et meget udbredt navn. Når det alligevel er kommet til at leve videre, skyldes det en litteraturhistorisk tilfældighed.

I det tredje århundrede f.Kr. skrev lyrikeren Theokrit nogle charmerende smådigte på den doriske dialekt af græsk. Han kaldte dem for *idyller*, dvs. 'stemningsbilleder', eftertiden har givet ordet idyl et nyt betydningsindhold netop på grundlag af digtenes charme og afslappethed. Nummer 4 af idyllerne er bygget op som en dialog mellem to hyrder, der i forbifarten omtaler en tredjemand ved navn Aigon. Dermed var navnet reddet for den nye litterære genre pastoralen, 'hyrdedigtet', der

skulle komme til at grassere over det meste af Europa i adskillige århundreder, ja næsten to årtusinder.

Det var romeren Vergil, der videreførte genren i første omgang og placerede den i latinsk litteratur. Det er også ham der er ansvarlig for den litterære konvention som går ud på at i latinpoesien fra oldtid over middelalder til renæssancen har hyrderne altid græske navne, ikke latinske, hvad der naturligvis understreger det kunstfærdige, for ikke at sige kunstige, ved disse poesier.

Og så indtræder der igen en af disse tilfældigheder, som i så høj grad har præget Egons løbebane. Vergil begår nemlig en bevidst grammatisk brøler i den passus, hvor han lader sin Aigon, som fyren nu hedder, optræde.

Det er i begyndelsen af tredje hyrdedigt (der er i alt 10 af dem ligesom hos Theokrit), hvor hyrden Menalcas spørger: *Dic mihi, Damoeta, cuium pecus? an Meliboei?* »Sig mig, Damoetas, hvis får er det? er det mon Meliboeus'?'« Hvortil så den anden svarer: Nej, de tilhører Aegon, han har netop overladt dem til mig. Bøjningsformen *cuium* er ikke korrekt latin. Vergil anvender her bevidst en form, der allerede på hans tid (hyrdedigtene blev offentliggjort år 43 f.Kr.) var håbløst forældet. Når han har brugt denne gammeldags bøjningsform i ste-

det for det korrekte *cuius*, er det sikkert fordi han har villet lave et slags kunstigt »bondesprog« til sine hyrder. Han kunne ikke, som Theokrit, betjene sig af en speciel »landlig dialekt«, fordi det latinske skriftsprog allerede var standardiseret og ikke opdelt i forskellige sprogformer.

Men det romerske intellektuelle publikum syntes ikke det var morsomt med den slags bondske udtryk, og da Vergil selv var kommet til Rom som provinsstudent, måtte han høre en del for denne »smutter«, ja der blev faktisk lavet flere parodier, hvor man citerede de første par verslinjer af Vergils hyrdedigt – og derved blev så Aegon til et hyppigt citeret hyrde-navn, selv om personen spiller en ganske beskedne rolle hos Vergil selv.

Derefter ligger Aegon underdrejet i lange tider. Men i 1100-tallet dukker han op igen, nemlig hos en tysk latindigter, der kendes under pseudonymet Metellus fra Tegernsee. Udover at være den første europæer der omtaler Holger Danske, var Metellus også en fremragende og skarpsindig digter, der satte sig for at gendigte en hel masse af Horats' og Virgils poesi i kristelig ånd. Derfor producerede han også 10 kristne hyrdedigte, og her dukker Aegon op, dog med en lidt anden skrivemåde. I middelalderens latin udtaltes den gamle tvelyd *ae* som *e*, men visse lærde skribenter markerede den tidligere udtale ved at sætte en lille krølle under bogstavet i den slags tilfælde: *ę* – *E caudata* ('forsynet med hale') kalder man det bogstav. Tegnet er stort set forsvundet ud af det latinske alfabet igen, men det anvendes dog et enkelt sted i Europa den dag i dag, nemlig i Polen, hvor det tjener til at vise at den pågældende vokal skal

udtales nasalt (altså ligesom i fransk *hein*). Det forekommer for eksempel i navnet Waleša – deraf den mystiske n-lyd man kan høre i TV-speakers udtale af dette navn. Hos Metellus hedder Aegon derfor *Ęgon*, og mindre end et århundrede senere genfinder vi ham hos en anden tysk latindigter, hvis rigtige navn man heller ikke kender. Det er en herre, der under pseudonymet Eupolemius i digterisk form genfortæller en del historier fra det gamle testamente. Hans værk er ret kedsommeligt, men i teknisk henseende simpelthen fremragende. Alene af den måde det er komponeret på kan man lære en hel del om middelalderens begrebsverden, specielt om dens kendskab til matematik. Eupolemius tager ikke så tungt på retskrivningen som Metellus, så han dropper krøllen under *E*'et, og dermed har vi så endelig fået navnet Egon i den skikkelse, som det har nutildags.

I middelalderen er navnet altså tilsyneladende især kendt i det tyske område, og det er da også fra tysk at vi danskere har lånt det for godt og vel hundrede år siden. I Tyskland har navnet været associeret med en populær schlager 'Ach Egon, Egon, Egon', i Danmark bæres det af cirka 21.000 hankønsvæsner, deriblandt en overborgmester – foruden at en tidligere statsministerfrue bidrager med hankønsformen Egone – men den kendteste dansker af slagsen er jo alligevel en fiktiv person: ham der har lagt navn til Olsen-banden og dermed atter placeret navnet i de kunstige omgivelser der har betydet så meget for dets historie.

*Jens Juhl Jensen f. 1940
lektor i lingvistik
Københavns Universitet*

Barne- og børne-

I Mål & Måle 1976 nr. 1 var der et læserspørgsmål: Hvordan administrerer man forstavelserne *barne-* og *børne-*? Erik Hansen giver et svar om orddannelse i dansk og om de sjældne flertalsformer i sammensætningsens førsteled (der nævnes *brødre-*, *fædre-*, *mødre-* og et par stykker til), men noget egentligt svar på det stillede spørgsmål bliver det ikke til. Nu er jeg blevet fristet af problemet og vil forsøge et svar.

Ordbøgerne og den faktiske sprogbrug

Nudansk ordbog (NDO) giver en slags vejledning i de to artikler *barne-* og *børne-*:

barne- bruges i sammensætn. både om, hvad der vedrører ét barn, og om, hvad der vedrører børn i alm.; jf. *børne-*.

børne- i sammensætn. (af *børn*, plur. af *barn*) modsat *barne-* især i sammensætn., hvor sidste led er et flertalsbegreb, ell. hvor første led betegner en flerhed.

Jeg vil sætte spørgsmålstegn ved noget af dette. NDO har hentet sine oplysninger i Ordbog over det Danske Sprog (ODS), specielt i artiklen *Barne-*, 1919, hvor der også står en hel del andet.

Retskrivningsordbogen (RO; den nugældende er fra 1955) gør rede for stavning og bøjning af ordene. Den giver også eksempler på sammensatte ord, men nogen betydningsbeskrivelse er der ikke plads til i RO.

Hvad siger *den faktiske sprogbrug*? Ja hvor finder man den? Hvor finder man en »pålidelig« sprogbrug, dvs. et sæt normgivende eksempler? Dem finder man ikke som en færdig anretning. Men ved at arbejde med materialet i ODS og i citatsamlingerne hos ODS-supplementet og hos Dansk Sprog-

nævn kan det måske lade sig gøre at uddrage sprogets regler for *barne-* og *børne-*.

Faste ord og mindre faste

Det er klart for enhver at det hedder en *barne*pige, også hvis pigen skal passe flere børn samtidig. Og den unge étbarnsfamilie taler om *børneopdragelse*, selv om barn nr. 2 slet ikke er i tankerne.

Sproget har i visse tilfælde et fast ord, en urokkelig betegnelse som er ganske ufølsom over for om der er tale om ét barn eller flere børn. Et sådant ord danner flertal efter sprogets almindelige regler, *barne*pige, flt. -r.

I andre tilfælde dannes sammensætningerne af enhver sprogbruger efter sprogets orddannelsesregler. Og her er det ikke helt ligegyldigt om der tænkes på ét barn eller på flere børn. »Lakrids er ikke godt for en lille barnemave!« kan man sige til en lille lakridsgumlende fyr. Hvis der er flere af slagsen, så kan man sætte ordet i flertal: »for små barnemaver« eller man kan vælge at sige »for små børns maver« eller »for små børnemaver«.

Der kan undertiden dannes acceptable ord med både *barne-* og *børne-*: man kan købe en *barne*billet eller en *børne*billet, en *barneseng* eller en *børneseng*. Her skal vi bruge ordbøgernes begreb 'børn i almindelighed'. Det vil sige at der ikke specielt tænkes på et

barn *no.*, -et, børn; barnagtig *to.*, -t; barnagtighed *no.*, -en, -er; barndom *no.*, -men, *u. flt.*; barndoms|dage *flt.*, -minde, -ven; barne|barn *no.*, -et, børnebørn; barne|dåb, -fader, -fødsel, -født *to.*, -hoved, -mad, -moder, -mord, -morder, -pige, -seng, -ske; barne|sketfuld *no.*, en, -e; barne|sko *flt. d. s.*, *men*: have trådt sine børnesko, -tro *no.*, -vogn, -år *no.*, i mine barneår, *men*: i vore barneår; barnlig *to.*, -t; barnlille *no.*, en, *flt.* børnlille; barn|løb; barns|ben; fra b.. -nød *no.*, være i barnsnød.

børn *se* barn; børne|bal, -begrænsning, -blad, -bog, -børn (*flt. af* barnebarn), -have, -hjem; børnehjælps|dag; børne|kopper *flt.*, -lammelse, -læge, -lærdom, -mælk, -orm, -rig, -sko (*jf.* barnesko), -sygdom, -sår, -time, -ven, -vis *bio.*, på b., -værelse, -værn, -år (*jf.* barneår); børnlil *el.* børnlille *no.* (*flt. af* barnlille).

enkelt barn eller på flere børn, men på barn/børn. Mere om dette senere. Først skal følgende slås fast:

For at beherske et sprog skal man kunne dels et vist antal ord, dels nogle grammatiske regler. For at beherske brugen af *barne-* og *børne-* i dansk skal man dels kende de faste ord, dels kunne »grammatikken« for leddene *barne-* og *børne-*. For det tredje skal man være opmærksom på at der er et bredt grænseområde imellem de fast etablerede ord og de friske orddannelser som produceres efter behov; og det kan give usikkerhed. Mange sammensætninger kan siges at være mere eller mindre faste. De fleste vil nok tale om *børnemishandling*, selv om der kun tænkes på et enkelt barn, men en og anden kan føle det naturligt at sige *barnemishandling*.

Børn i almindelighed

Ifølge ODS (1919) bruges både *barne-* og *børne-* om 'børn i almindelighed'. Nogle eksempler på ODS-artikler som er udtryk for dette:

Barnebillet og Børnebillet
Barnekaar og Børnekaar

Barnelæsning og Børnelæsning
Barnepulver og Børnepulver
Barneselskab og Børneselskab
Barneskole og Børneskole
Barnetøj og Børnetøj
Barneven og Børneven
Barneværelse og Børneværelse.

Jeg mener – efter at have arbejdet med et ret stort citatmateriale – at der er sket en forskydning i løbet af det 20. årh. m.h.t. brugen af *barne-* og *børne-* i denne betydning. *Børne-* har overtaget funktionen 'børn i almindelighed'. (NDO er altså kommet til at holde på den forkerte hest).

I nogle tilfælde kan begge forled dog stadig bruges, og nogle vil mene helt uden betydningsforskel: *barnebillet* og *børnebillet*, *barneskole* og *børneskole*, *barnesprog* og *børnesprog*. Andre vil fornemme en fremhævelse af det enkelte barn eller af barnets egenskaber, når *barne-* er forleddet.

Nogle af ordene med *barne-* i eksempeltrækken ovf. virker gammeldags eller helt forældede. Lyder et *barneværelse* ikke lidt af *barnefrøken* og gamle dage? Det vil normalt hedde:

»Og her er så *børneværelset*«. (Men *barnekammer* er gået sine egne veje sammen med *ammestuen*). Vi har i dag ord som *børnebibliotek*, *børnefødselsdag*, *børnelitteratur*, *børneudsendelse*. En række nye ord i sproget forekommer kun med *børne-*: *børnebegrænsning* (slutningen af 1920'erne), *børneinstitution* (ca. 1940), *børnelokker* (ca. 1950), *børnetime* i radioen (ca. 1930). Det samme gælder nogle ord for pengeydelse: *børnefradrag*, *børnepension*, *børnetillæg*, *børnetilskud*; og *børnepenge*, der i mange år har været dagligsprogets ord for alimentationsbidrag m.m.

Betydningsindholdet i *barne-* og *børne-*

Leddene *barne-* og *børne-* står til rådighed til dannelse af et stort antal ord. Ved at se på forholdet til andet-leddet kan vi få specificeret betydningsmulighederne. Jeg vil først holde mig til ord med *barne-*:

1. *barnebrud*, *barnekonge*, *barneskuespiller*: brud osv. *som er et barn*.
Barne- er prædikat (omsagnsled).
2. *barnefantasi*, *barnegråd*, *barnetegning*, *barnetro*, *barneøjne*, *barneønsker*: *fantasi* osv. *som er et barns* eller ligner et barns, som hører til eller udgår fra eller er forårsaget af et barn.
Barne- er agens, den handlende.
3. *barncykel*, *barnemøbler*, *barneskole*, i *barnestørrelse*: *cykel* osv. *som er beregnet for, er passende for et barn*.
Barne- er en slags hensynsled.
4. *barnedrab*, *barneportræt*, *barnetegning*: *drab* osv. *der har et barn som genstand*.
Barne- er patiens.

5. *barnealder*, på *barnestadiet*, *barnetro*, *barneår*: den alder osv. *som vedrører barndommen*, det tidsrum hvori en person er barn.

Barne- kan udskiftes med *barn-*doms-.

Bemærk at samme ord godt kan høre til i flere betydninger. *Barnetegning* kan enten betyde (2.) en tegning der er frembragt af et barn eller (4.) en tegning der forestiller et barn. *Barnetro* kan opfattes som (2.) et barns tro eller (5.) barndomstidens tro; der er ikke nogen dyb modsætning mellem 2. og 5., her er vi ved de finere nuancer i sprogopfattelsen.

Og hvad så med *børne-*? Lad os prøve at indsætte *børne-* i nogle eksempler fra de 5 betydningsmuligheder og se hvad der sker.

1. Han er *børneskuespiller*. Hvad kan det betyde? Kan det – ligesom *barneskuespiller* – være et barn der er skuespiller? Eller måske en skuespiller i rollen som en mindreårig? Eller en skuespiller der optræder for børn? Ordet ses vist sjældent. Lad os prøve med flertal af ordet: Der er mange *børneskuespillere* i den film. *Børneskuespillere* får en helt anden kontakt med deres publikum end de almindelige skuespillere gør. Her kan der tænkes på enten børn som skuespillere eller (i sidste tilfælde) skuespillere der optræder for børn.
2. Man hørte *børnegråd*. En udstilling af *børnetegninger*. Her er der nok tænkt på flere børn.

BØRNE-
SKUESPILLER

BARNE-
SKUESPILLER

3. Du er snart for stor til den *børnecykel*. Kan man få skjorten i *børnestørrelse*? Her har vi betydningen 'børn i almindelighed'.
4. *Børnedrab* og *børnemishandling* finder sted i verden hver dag. Behøver et *børneportræt* at være et portræt af flere børn? Børne- som flertalsbetegnelse og som talneutral betegnelse kan ikke altid holdes ude fra hinanden.
5. RO siger: »i mine barneår, men: i vore *børneår*.« Skal det så også hedde: de har tilbragt *børnealderen* sammen? Her i betydningen 'barn- doms-' ville jeg acceptere både *barne-* og *børne-* når der tænkes på flere børn: Vi har leget sammen i vore *barneår* (eller *børneår*). De er

ikke kommet ud over *barnestadiet* (eller *børnestadiet*). Mange mister deres *barnetro* (eller *børnetro*).

Det har nu vist sig at man i nogle tilfælde kan udskifte *barne-* med *børne-* med det resultat at ordet så angår ikke ét men flere børn. Undertiden må der regnes med flere eksemplarer af tingen, ét pr. barn, fx ved *børneansigter*, *børnemaver*. I andre tilfælde medfører udskiftningen af *barne-* med *børne-* en betydningsændring fra ental til ental/flertal, dvs. 'børn i almindelighed'. Derfor kan ordet en *børnemave* accepteres, nemlig i modsætning til en voksenmave. Ved mange ord er der flere tolkningsmuligheder.

Betydningen 'barndoms-' (5.) er i dag fastere knyttet til leddet *barne-* end den var i begyndelsen af århundredet. Det gamle udtryk *have trådt sine børnesko* betyder 'være færdig med at gå i børnesko, være ude over barnealderen'. Dette udtryk har ifølge RO altid *børne-*, men måske bygger det krav på en ældre sprogtilstand. Jeg tror *barne-* nu er produktivt i betydningen 'barndoms-'. Man kan møde et lidt anderledes udtryk: *hvor har I trådt jeres barnesko* (eller *børnesko*)? dvs. hvor har I tilbragt barndommen?

Man kunne foreslå den næste udgave af NDO at sige:

Barne- bruges om hvad der angår ét barn, eller hvad der er karakteristisk for et barn eller barndomstiden.

børne- bruges om hvad der angår flere børn eller børn i almindelighed.

En kort brugervejledning

Som vejledning for danske sprogbrugere vil jeg sige: er du i tvivl m.h.t. ledvalget *barne-/børne-*, så vælg *børne-*. I de tilfælde hvor *børne-* er helt uacceptabelt eller giver en helt forkert betydning vil en dansker nemlig ikke komme i tvivl. Det gælder faste ord som *barnedåb*, *barnepige*, *barnevogn*, og det gælder ord med særbetydninger, fx *barnekammersnak* og *barnerumpe*. Så hele problemet ender med at blive det rene *barnemad*.

Anne Duekilde f. 1929
ordbogsredaktør ved
supplementet til ODS.

Reglerne er komplicerede

– men her er de forklaret!

Kan det være rigtigt? spurgte en af mine udenlandske studenter. Her står i avisen: *25 medarbejdere fyret selv om de var organiserede*. Altså fyret, ikke fyrede, men organiserede, ikke organiseret.

Jo, det er nu rigtigt nok, sagde jeg, men det behøver du ikke at tænke over. Det er sådan en slags grammatisk luksus, og der er masser af danskere der er ligeglade med dette raffinement, så det kan du også tillade dig.

Men så let slap jeg ikke. Mange udlændinge har det på den måde at når de først er blevet gode til dansk, så vil de have det hele med, og de kræver ind af forklaringer og regler.

Udsagnsord eller tillægsord?

Allerførst skal det understreges at de regler der kommer nu, ikke følges af ret mange danskere. Men de nærmer sig reglerne mere eller mindre, og har man sat sig i hovedet at man vil lære det, er det også disse regler man skal prøve at følge.

Man skal være klar over at det mest drejer sig om et skriftsprogsproblem. I almindelig tale kan man som regel ikke høre forskel på *organiseret* og *organiserede*.

Problemet har at gøre med de former af udsagnsordene (verberne) som kaldes datids tillægsform eller den korte tillægsform, og kun når de står efter *blive* eller *være* og hører til et flertals-

ord. Her kan de ligesom tillægsordene (adjektiverne) få et *e* som endelse:

æblerne er grønne/ormædte

hendes øjne blev mørke/bedrøvede

Men somme tider skal der altså ikke være nogen endelse på tillægsformerne. Det hedder fx *bænkene er malet*, og det betyder ikke det samme som *bænkene er malede*, vel?

Bænkene er malet fortæller at der er foregået noget med dem, de har været genstand for en vis proces eller behandling; de er måske endnu våde, og man skal ikke sætte sig på dem. *Bænkene er malede* derimod betyder at bænke er karakteristiske ved at være dækket af et lag maling, det er den tilstand de befinder sig i: de er malede, ikke lakerede eller ubehandledede.

Hvis tillægsformen bruges som udsagnsord og betegner en proces, en overgang fra en tilstand til en anden, skal den ikke bøjes – ligesom udsagnsordene i deres andre former i dansk er uden flertalsendelse. Men hvis tillægsformen bruges som et tillægsord og betegner en egenskab eller en tilstand, så bøjes den, ligesom et almindeligt tillægsord.

Eksempler siger sikkert meget mere end sådan en forklaring: *sømmene er brugt* betyder at de er taget i anvendelse allesammen, der er ikke flere tilbage; *sømmene er brugte* betyder at de ikke er nye, de er rustne og bøjede. *Er*

dine erindringer trykt? Ja, de udkommer i næste måned – her er det trykningsbegivenheden der tænkes på; var sangene til festen trykte? Nej, de var bare spritduplikerede – nu er det papirernes tilstand det drejer sig om. Disse begivenheder er omtalt i forrige kapitel: det var det der skete for 20 år siden; brødrene var i sin tid meget omtalte: her er det brødrenes egenskaber det drejer sig om.

Og på samme måde: På grund af oversvømmelserne er tre landsbyer isoleret fra omverdenen; men: væggene er ikke isolerede. Ydelserne er indskrænket til et minimum; men: hans søskende er ikke ret kvikke, de er ærlig talt lidt indskrænkede. Passagererne blev rystet godt, da bussen kørte ind over pløjemarken; men: de blev rystede da de forstod hvilken farlig situation de havde været i.

Tegn og tommelfingerregler

Tillægsformen som udsagnsord (og altså uden *e*) kan man tit kende på at et *blevet* der sættes ind efter *er*, ikke giver nogen egentlig betydningsændring: *skuespillerne er (blevet) engageret til en provinstourné*, men: *de unge mennesker var alle stærkt engagerede. De var vist ikke blevet overbevist af argumentationen; du behøver ikke at sige mere, vi er helt overbeviste.*

Det omvendte, tillægsformen brugt som tillægsord, kan også kendes på forskellige måder. Det er fx kun dem der kan forbindes med visse småord som betegner grad, ligesom ægte tillægsord kan: *sømmene er meget brugte, hans søskende er temmelig indskrænkede, passagererne var ret rystede, jeg synes de unge mennesker er for engagerede.* Det samme viser den negative forstavelse *u-*: så skal ordet bøjes: *de to kontorister er uorganiserede, de her søm er helt ubrugte, de unge mennesker virker uengagerede, skal bænke være umalede?*

Hvis der ikke findes et ægte udsagnsord der svarer til den form man er i tvivl om, så er det et tillægsord og skal altså bøjes i flertal: *kartoflerne er nyopgravede, hans udtalelser er altid så værdiladede, engelske biler er normalt højrestyrede; for ordene at nyopgrave, at værdilade og at højrestyre findes jo ikke.*

Det kan måske også være en hjælp at den tillægsform der optræder som udsagnsord, og altså ikke skal bøjes, ved hjælp af og kun kan forbindes med en anden tillægsform: *bænke er malet og dekoreret af Jensen, sømme blev købt og brugt med det samme, medarbejderne kan blive fyret og sat på porten.* Men den anden udgave – den som skal bøjes – kan forbindes med

rigtige tillægsord: *bænke er malede og våde, alle sømme er brugte og rustne, medarbejderne var få og uorganiserede.*

Fortid og fremtid

I ældre dansk bøjede man alle tillægsformer i tal, uanset om de optrådte som udsagnsord eller som tillægsord: *bøgerne ere endnu ikke blevne læste.* I skriftsproget for bare 100 år siden var det stadig ret almindeligt; det kan man se når man fx læser H. C. Andersen eller Kierkegaard.

Men allerede i reformationstiden, altså for en 400 år siden, begyndte de ubøjede former så småt at dukke op hist og her. Måske har folk dengang, ligesom vor tids sprogvogtere, himlet op om sprogets sikre forfald, moderne menneskers slaphed og uforstand, som har resulteret i disse rædselsfulde og ildeldynde ubøjede former. Faktisk viste det sig altså at sproget lige så stille var i gang med at udvikle en ganske fin betydningsnuance, som det ældre sprog ikke kunne give udtryk for i bøjningen.

Tendensen går i retning af helt ubøjede tillægsformer efter *blive* og *være*, og på den måde forsvinder vores lille fine, men også lidt besværlige raffinement igen. Vi er allerede nået så vidt at man rolig kan give folk det råd at lade være med at bøje tillægsformerne efter *blive* og *være*; det er der vistnok ingen der følger sig generet af mere.

Men de der synes de vil bevare den lille nuance i tillægsformerne nogle årtier endnu, har altså reglerne her.

Prøv selv!

Her kommer en række sætninger med tillægsformerne bøjede og ubøjede side om side. Streg det rigtige under, eller det forkerte ud, og se løsningen i facitlisten side 31.

1. Nu er urolighederne begrænset/begrænsede til den vestlige del af landet.
2. Om mandagen er alle museer lukket/lukkede.
3. Hans cowboybukser er lappet/lappede, sådan som moden ^{bygge} kræver det.
4. Engang var bajerske pølser farvet/farvede røde.
5. Hans og Grethe skal nu altid være så frigjort/frigjorte.
6. Ved spiritusprøven viste det sig at begge var påvirket/påvirkede.
7. Skaderne efter branden synes at være begrænset/begrænsede.
8. Bøgerne er for de flestes vedkommende helt ødelagt/ødelagte.
9. Nu er dine bukser lappet/lappede, nu kan du godt komme ud og lege.
10. Er dine forældre venstreorienteret/venstreorienterede?
11. Det kan ikke lade sig gøre før bjælkerne er frigjort/frigjorte fra underlaget.
12. Tyvene blev overrasket/overraskede af politiet, da de var på vej ud af huset.
13. Sålerne på mine sko er ret slidt/slidte.
14. Alle gulvene er ødelagt/ødelagte af vand.
15. Tyvene blev meget overrasket/overraskede, da politiet pludselig stod der.
16. Der er nogle der mener at vidnerne var påvirket/påvirkede af NNs advokat til at afgive falsk forklaring.
17. Er dine gardiner helt hvide, eller er de farvet/farvede?
18. De ser ud til at være meget forelsket/forelskede.
19. Alle pengene er desværre brugt/brugte.
20. Nu er alle vinduerne lukket/lukkede, så kan det ikke trække mere.

*Erik Hansen f. 1931
professor i dansk sprog
Københavns Universitet*

Ugedagenes Navne

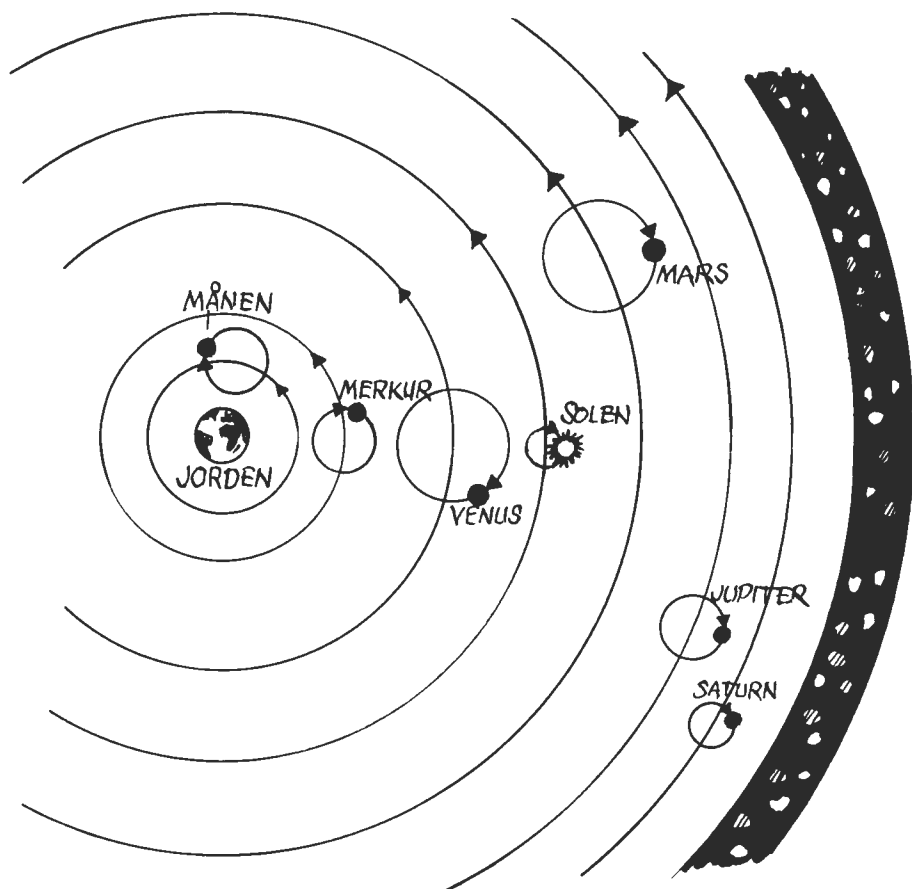
»Der findes næppe en gruppe betegnelser, i hvilken en så ældgammel forestillingsverden er blevet genkendt endnu den dag i dag, som i en del af vore betegnelser på ugedagene.«

Således siger sprogforskeren Hans Eggers i sin »Deutsche Sprachgeschichte«, og det er ingen overdrivelse. For en redegørelse for disse ords vandring og udvikling fører os helt tilbage i tiden, faktisk længere end til Adam og Eva, for vi er simpelthen nødt til at begynde med begyndelsen: Kulturens Oprindelse i landet mellem floderne Eufrat og Tigris, Mesopotamien og hele det kulturfelt der kaldes Den frugtbare Halvmåne. For omkring 10.000 år siden var her efter forskellige klimaændringer opstået et landområde der ved menneskelig snilde kunne blive uhyre udbytterigt. Det viser sig overalt at arealer hvor mennesket forholdsvis passivt og ubesværet kan opretholde livet, ikke synes at være kulturskabende, mens mere udfordrende landskaber, især flodområder, tit er en igangsættende impuls; således i Ægypten omkring Nilen (Ægypten er Nilens gave, skriver Herodot), og i Indien omkring Indus osv. Når den store mystiske hændelse i menneskehedens udvikling – overgang fra nomadeliv til agerbrug – indtræffer, kræves der pludselig en helt anden forudseenhed og planlægning; agerbrug i forbindelse med en flod der

til tider går over sine bredder inspire- rer til et tættere samarbejde med natu- ren. I Ægypten opdagede man således tidligt at stjernen Sirius kom på himlen kort før Nilens oversvømmelse. Dette var meget nyttigt at vide – og således opstod astronomien som den første videnskab. Beherskelse af en tidsreg- ning, opstilling af en kalender kræver viden og indsamling. Det var præster- ne der varetog dette og templerne var samtidig observatorier. Man havde endnu ikke skelnet mellem den intel- lektuelle og den følelsesmæssige side af at betragte himmelfænomenerne – astrologen og astronomen var en og samme person helt op til efter renæs- sancen.

Man havde tidligt observeret ryt- merne i naturfænomenerne (arkæolo- gerne har fundet et ben med indridse- de månefaser der dateres til at være omkring 30.000 år gammelt). I den babylonske kultur blev disse sammen- hænge og cyklusser studeret og bereg- net med en enestående præcision, så- ledes at man her for flere tusind år siden var i stand til at forudsige solfor- mørkelser (vores nuværende inddeling af døgnet i timer, minutter og sekun- der stammer fra Babylon).

Sammenhængen mellem naturfæno- mener og astronomiske forhold, kvin- dens menstruationscyklus og Månens rytme fx, udviklede sig efterhånden til en astrologisk videnskab, dvs. en be-

skrivelse af relationerne mellem makrokosmos (Universet) og mikrokosmos (Jorden). Hele himmelhvælvingen udenfor og ovenover Jorden blev opfattet som et gigantisk wide-screen hvorpå der udspillede sig nøjagtig de samme processer som på jorden, blot her mellem planeterne. Man havde tidligt bemærket at der blandt de faste lyspunkter på himlen var 7 planeter (hvis oprindelige betydning er 'vandrere'), og disse 7 planeter tillagdes forskellig psykologisk og social betyd-

ning (i dette geocentriske verdensbillede blev også Solen regnet for en planet). Mars stod for mandlig, udadfarende energi, Venus for kærlighed, Jupiter for lykke osv. Og konstellationen (opr. »stjernemønsteret«) af disse planeter og aspekterne imellem dem, påvirkede da på forskellig vis jordelivet. Vi har endnu et sprogligt minde herom i ordet *indflydelse* og den italienske variant *influenza*, der begge oprindeligt betegnede stjernernes indflydelse.

Som astrologien udviklede sig blev dens beskrivelsesapparat mere og mere forfinet og detaljeret, og på et tidspunkt var det jordiske liv så »stjerne-struktureret« at hver time på dagen havde sin specielle planetpåvirkning, den såkaldte time-regent, og senere fik hver dag sin.

For helt at forstå hvordan dette gik til må vi se på hvordan planeterne var placeret i dette geocentriske verdensbillede. Nogenlunde som senere i den ptolemæiske univers-model tænkte planeterne at bevæge sig i cirkler med samme centrum omkring Jorden. Yderst var Saturn, dernæst Jupiter, Mars, Solen, Venus, Merkur og Månen. Da nu turen kom til at astrologisere dagene, til at bestemme dagsregenten, gjorde man det på den meget rimelige måde at man lod dagen som helhed være styret af den planet der styrede døgnets første time. Hvis vi da tæller i den ovennævnte planet-rækkefølge – der kaldes den kaldæiske fordi kaldæerne var berømte som astrologikyndige – så får vi at den første time på den første dag tilhører Saturn, den anden time på den første dag tilhører Jupiter, den tredje Mars. Den 8. time er igen styret af Saturn, den 9. af Jupiter osv. Og vi finder Saturn igen som regent for den 15. og den 22. time. Den 23. får tildelt Jupiter, den 24. Mars og den 25. time – dvs. den første time på den anden dag – regeres af Solen. Fuldfører vi disse beregninger fremstår simpelthen den planetrækkefølge der ligger til grund for vore ugedage: Saturn, Solen, Månen, Mars, Merkur, Jupiter, Venus, sådan som vi nedenfor skal uddybe det.

Dette mønster er opstillet på side 32 og kaldes Den Kaldæiske Stjerne eller Salomons Segl. Går vi højre om i

cirklen får vi den kaldæiske rækkefølge, startende med Saturn. Holder vi stadig så meget til højre som vi kan men bevæger os ind i stjernen får vi ugedagenes rækkefølge. Som navnene antyder har figuren været opfattet som magisk men er først og fremmest et hjælperedskab.

Syvdages-ugen

Inden vi kigger nærmere på denne såkaldte planetuges kulturelle vandringer og sproglige transformationer vil vi lige gøre ophold ved selve ugebegrebet. Mens de andre kalendariske enheder – dagen, måneden, året – tydeligt svarer til astronomiske forhold, nemlig henholdsvis Jordens rotation, Månens cyklus og Jordens bane om Solen, er den astronomiske realitet bag ugen ikke så indlysende.

Det viser sig da også at der eksisterer andre uge-typer; ægypterne havde på et tidspunkt en 10-dages uge (med 2 hviledage!), og i selve den babyloniske kultur hvorfra syvdages-ugen stammer har der eksisteret en femdages-uge. Det er også muligt at vi her i Norden har haft en sådan; herpå tyder det oldnordiske ord *fimt* der fx optræder i Den Højes Ord (Hávamál). Strofe 73 lyder i oversættelse: »i fem dage veksler vinden tit, og meget mer i en måned«.

Den indiske uge er også på 7 dage. Variationerne skyldes det fundamentale kalenderproblem at antallet af naturlige måneder – dvs. Månens omdrejning omkring Jorden på ca. 29 dage – ikke med et helt tal går op i solåret. Visse kalendere prioriterer Solen, som fx den ægyptiske, andre Månen som den jødiske, den germaniske osv.

Når man nåede frem til syvdages-
ugen har det to forskellige årsager. En
er at tallet 7 var noget særligt. Det stod
jo simpelthen skrevet på himlen, som
en kulturhistoriker har udtrykt det. I
lange tider kendtes kun 7 planeter –
indtil Uranus opdagedes så sent som i
1781. 7-tallet optræder overalt i den
gamle verden – Rom var bygget på 7
høje, der var 7 underværker, 7 ska-
belsedage og det vrirler med 7-tal i
Johannes' Åbenbaring. 7 var det hel-
ligste tal. Det var nemlig en helhed,
sammensat af tallet 4 = menneske,
jord og tallet 3 = Gud, sådan som det
fx er udtrykt i jødernes syvarmede
lysestage. Endelig passede syvdages-
ugen fint med en firedeling af Månens
forunderlige forvandlinger – de 4 må-
nefaser.

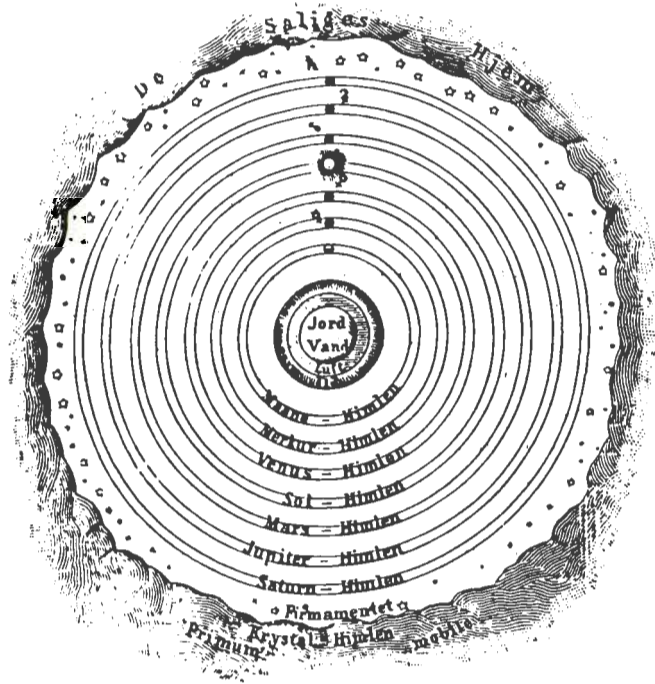
Dette støttes af selve oprindelsen til
det fællesgermanske ord *uge*, eng.

week, ty. *Woche*. Det er beslægtet med
dansk *vige* og vort tyske låneord *veksel*
samt det latinske *vikar* og betød oprin-
delig 'skift'. På oldn. betyder ordet
også 'sømil', dvs. den strækning hvor-
efter roerne skifter. Det er sandsynligt
at ordet oprindeligt har betegnet måne-
faserne. Som nævnt havde germaner-
ne månestyret tidsregning. Som det
hedder i Grimnismål: »Ný ok nið/skó-
pu nýt regin/öldum at ártali«, dvs. »Ny
og næ skabte de vise guder til åremål
for menneskene«.

Planetugens vej til Norden

Samtidig med astrologiens sejrsgang i
den hellenistiske verden blev så den
babylonske syvdages planetuge –
sandsynligvis via fønikierne – landsat i
Europa, først i Grækenland og dernæst
i Rom hvor den ihvertfald kendtes fra
tiden omkring Kristi fødsel, fx fra væg-

Ptolemæus' verdenssystem

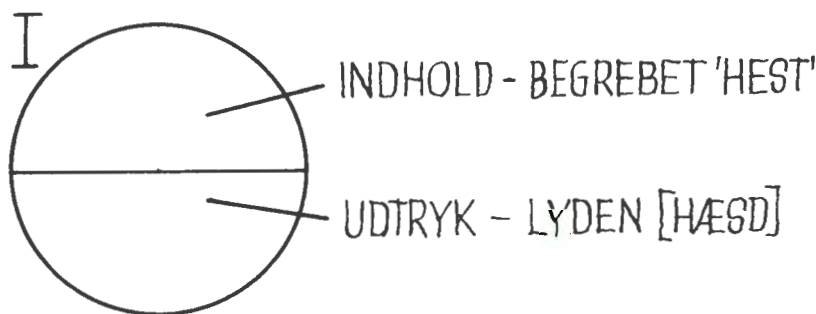
malerier og indskrifter i Pompeji. Planetugen er også nævnt hos digteren Tibul (50–19 f.kr.).

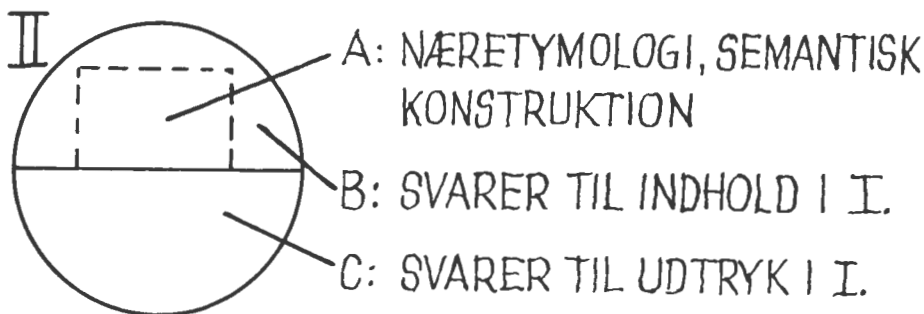
I hver kultur blev den sprogligt indoptaget i den forstand at den blev kalkeret, betegnelserne nationaliseredes og oversattes led for led, således som det er anskueliggjort på side 26. Den blev først officielt godkendt og indført hos romerne i år 321 af Konstantin den Store, men germanerne må have lånt den af romerne så tidligt som i 200-tallet – lang tid før den kristne mission satte ind. Efterhånden som den romerske ekspansion var nået nordpå var der over den lange grænse opstået en kraftig kulturpåvirkning i forbindelse med den handel og det øvrige samkvem der var i de mere fredelige mellempreperioder. Dette har også givet sig andre sproglige udtryk, nemlig den tidlige import af latinske ord i dansk, ofte ord i områderne krigsvæsen, handel og vinbrygning;

pund, mønt, købe, koge, vin, mur, frugt. I det nederrhinske område har man endda helt håndgribelige, ikke-sproglige vidnesbyrd om planetugens vandring i de mange ugedags-sten, dvs. altersten der ærer planetguderne.

Den sproglige låneproces

Temat for en sproglig diskussion af ugedagsnavnene må i høj grad blive forholdet mellem forskellige lånemåder. Og i den forbindelse er det nødvendigt at udvide den traditionelle model af sprogtegnet. Ifølge denne – se fig. I. – består et ord, et sprogtegn af 2 dele – et indholdsplan, dvs. betydningen og et udtryksplan, dvs. det lydlige. I fig. II. er sprogtegnet tredelt (med inspiration fra sprogforskeren Steinthal). For at starte med det lette svarer C til udtryksplanet i I. og B til indholdsplanet. A er markeret med stiplede linie fordi den ikke findes i alle ord.

Mens nemlig ethvert ord har et B-plan – en betydning – har ikke alle ord et A-plan. Lad os eksemplificere med ordene *hospital* og *sygehus* som vi i denne sammenhæng vil opfatte som totalt synonyme. Mens vi altså siger at B-planerne i de to ord er identiske har kun *sygehus* et A-plan. Kun dette kan opløses i sine semantiske komponenter af sprogbrugeren, kun dette kan SPROG-GENNEMSKUES.

Man kan sige at ord der indeholder et A-plan har den »service« at sprogbrugeren kan opleve HVORFOR ordet betyder det som det gør. Ord med A-plan indeholder en ANALYSE, et SPROGBILLEDE. Dette vil jeg i denne artikel kalde NÆR-ETYMOLOGIEN, mens jeg ved ETYMOLOGI som sædvanlig forstår det glemte sprog billede i ordene som det kræver historisk viden at finde ud af. Det skal nævnes at næretymologien kan være misvisende, som fx i ordet *sommerfugl*.

Et fremmedsprog kan da forårsage dannelsen af et nyt ord i dansk på 2 væsensforskellige måder. Den ene er BC-typen, når B- og C-planet indlånes, som fx ved de ovennævnte romerske låneord. Den anden er når

A- og B-planet indlånes – dette kaldes kalkering eller oversættelseslån.

Det sker på den måde at ordets A-plan – dets næretymologi – bliver oversat led for led. Det franske *présence d'esprit* bliver – via tysk *Geistesgegenwart* – til dansk *åndsnærværelse*, det engelske *generation gap* bliver til *generationskløft*, og i ordet *adamsæble* går næretymologien helt tilbage til hebraisk.

En god illustration giver det tyske *Backenbart*. Det indlånes i dansk som AB-type og bliver til *kinds kæg*. På et andet tidspunkt – om det er før eller senere er underordnet – indlånes det som BC – *bakkenbart*. Vi ser da at når et ord der på det langivende sprog er en AB-type – et gennemskueligt udtryk – lånes til andet sprog som BC, er resultatet at den næretymologiske bevidsthed forsvinder i processen. Et eksempel er det tyske *Schlafröck* der i dansk bliver til *slåbrok*.

Kort fortalt er forskellen på de to typer altså at mens vi i begge tilfælde får en ny betydning, følger der med AB-typen samtidig en FORSTÅELSE, en analyse med. Endvidere medlåner vi ikke det fremmede udtryksplan. Sprog kan inddeles efter hvilken

låntype de foretrækker. Nyislandsk er især kendt for sine AB-typer – *elekticitet* er blevet til *rafmagn*, ordret: »ravkraft«. Det er det der med simple danske ord hedder at undgå fremmed-ord!

Den sidste vigtige forskel jeg vil nævne er i forlængelse heraf; modsat ved BC-typerne kan vi ved AB-typerne ikke skelne dem fra en indlandsk kreativ dannelse. Vi kan ikke på et AB-ord se om det er skabt frit af en dansker eller konstrueret under inspiration af et udenlandsk ord. Jf. fx følgende der alle er oversættelseslån: *selvmord*, *sammenbrud*, *ordbog*, *pandekage*, *efterskrift*, *dagblad*, *frømand*, *overtro*, *spejlæg*, *solformørkelse*.

Vi er nu rede til at se på ugedagsnavnene hver for sig og tæt på følge de sproglige og kulturelle begivenheder. Det gælder samlet for ugedagenes vandringer fra Grækenland over Rom til Norden at den mytologiske bevidsthed i ordene blev bevaret, nemlig ved hjælp af de nævnte oversættelseslån. Derimod fulgte den astrologiske baggrund ikke med til Norden, hvor man heller ikke kender til en selvstændig astrologi. Selv om fx observatoriet Stonehenge i England fra omkring 2.500 før Kristus vidner om høj astronomisk indsigt, der er utænkelig uden en kultisk sammenhæng.

Kristendommen ændrede meget tidligt helligdagen fra sabbats-lørdagen til søndagen, således som det fremgår af fx Apostlenes Gerninger 20,7: »Men på den første dag i ugen, da vi var forsamlede for at bryde brødet ...«. Dette knæstattes af Konstantin den Store – og lad os her tage samme rækkefølge.

Søndag

I de øvrige germanske sprog er alle ugedagene oversættelseslån, men det yderst mærkelige er at i nordisk bliver kun 4 af dem opfattet sådan af sprogvidenskaben (*mandag*, *tirsdag*, *onsdag*, *torsdag*); *lørdag* er sandsynligvis en indlandsk dannelse og *fredag* er helt klart et låneord. Det samme antages om *søndag*. Det latinske udgangspunkt er *dies solis*, og der er i de andre germanske sprog ingen tvivl om at søndag er Solens dag: eng. *Sunday*, ty. *Sonntag*. Den almindelige mening er at ordet i nordisk er et lån, dvs. et ord der er indoptaget i sproget uden forståelse af dets konstituerende dele.

Da de germanske sprog, herunder nordisk, på dannelsesetidspunktet var meget ensartede er det dog svært at afgøre om det oldn. *sunnudagr* er et lånt fra oldeng. eller oldfrisisk – eller om det er et oversættelseslån. Sol hedder på oldn. *sól*, og man har fundet det mærkværdigt at dette ord ikke er blevet brugt hvis der er tale om en oversættelse. Men oldn. har også ordet *sunna* = sol. Det nævnes i *Alvismál* som gudernes navn for Solen og skulle derfor synes at passe godt til sammenhængen. Imidlertid lader det ikke til at ordet har været særlig meget brugt, det findes hverken overleveret i stednavne eller dialekter. Endvidere træffer man i oldn. også *sunnundagr* som man så sammenholder med oldsaksisk *sun-nundag*. Alligevel kan man ikke sige at oldn. *sunna* er umulig som oprindelse, da der kan være tale om en n-afledning. Og tværs igennem alle detailargumenter kommer det forhold at det virker højst besynderligt at indoptage i sproget en uigennemskuelig størrelse sammen med en række gennemskuelige i samme sfære. Det er for

mig umuligt at antage at nordboerne ikke på den ene eller anden måde har opfattet førsteleddet som forståeligt i betydningen 'sol'.

Noget andet er at ordene meget hurtigt har mistet deres næretymologiske gennemskuelighed, fordi de ligesom stednavne havde en helt fast reference. Ligesom vi i nudansk kun oplever fx ordene *afsløre*, *fremragende* i deres næretymologi når vi reflekterer. Men for de sprogvideenskabeligt trænede missionærer og gejstlige osede ordene af hedenskab (selv om der fx i selve Ansgars navn indgår betegnelsen for nordisk gud: *as*). Ihvertfald bekæmpede kirken ihærdigt disse hedenske navne på ugedagene. Kirken forsøgte sig med et meget fantasiløst alternativ, idet man greb til den jødiske nummerering af dagene. Søndag skulle dog hedde *Herrens Dag* (jf. Johannes' Åbenbaring 1,10). Det hed på latin *dies dominica*, og denne betegnelse overlevede i fr. *dimanche*, italiensk *domenica*. Ordet brugtes i oldn.: *dróttinsdagr*, men gled ud i dansk, mens det er bevaret i islandsk, hvor man omkring 1100 med held indførte de kirkelige betegnelser. Men allerede Augustin beklagede sig et sted over disses manglende succes: »... den fjerde dag, som kaldes Merkurs dag af hedningerne og af mange kristne.«

Søndag blev altså bevaret i dansk, men der skete undervejs det pudsige med det at det blev folkeetymologisk omtolket, idet det blev sat i forbindelse med ordet *søn* – det kirkelige *Herrens Dag* kunne jo både forstås om Jesus og Gud. Lydret skulle ordet udtales med [ø] og ikke [ö] – som fx ordet *flynder*. Den gamle sprogforsker Peder Syv tolker et sted ordet som 'sone-dag'.

Mandag

Dette ord er et klart oversættelseslån fra latin *dies lunæ* – dvs. 'Månens dag'. Ordet *luna* optræder i øvrigt direkte i dansk som *lune*, *lunefuld* – et andet eksempel på dagligdagens skjulte astrologi. På oldn. hed det *mánadagr* og er altså her et fuldt gennemskueligt ord; Måne hedder *máni*. Det katalanske *dilluns* stammer fra samme latinske form, mens det franske *lundi* må have udgangspunkt i den omvendte ordrækkefølge. Oldn. havde her alternativt den kirkelige form, der er bevaret, som nævnt, i nyislandsk *annurdagur*.

Tirsdag

Det romerske navn var *dies martis* = Mars' dag, således som det endnu afspejler sig i fr. *mardi*. I nordisk blev det en direkte oversættelse – og denne må være foretaget af en af datidens komparative mytologister – og den romerske krigsgud erstattedes med den nordiske ditto, nemlig Tyr.

Dette ord er meget spændende idet det sproghistorisk svarer til latin *deus*, græsk *Zeus* og således tidligere må have været navnet på den øverste gud i den germanske mytologi. Men – måske karakteristisk nok – blev Tyr senere krigsgud og var derfor en rimelig oversættelse af *Mars* (som i øvrigt også har en mere fredelig oprindelse, idet han i gammelromersk tid var en agerbrugsgud – jf. hans måned *marts* der var såmåned).

I nordisk mytologi spiller Tyr en mere tilbagetrukket rolle end i den germanske, men han må dog have været flittigt dyrket, hvad de mange stednavne vidner om: *Tisvilde* er 'Tyr's vælde', dvs. kilde. Endvidere: *Tibirke*, *Tislund*, *Tisbjerg*, *Tissø*, *Thisted*.

Den lydrette og gammeldanske form er *tisdagh*, sådan som den endnu findes i svensk *tisdag*, svarende til eng. *Tuesday* og ældre ty. *zistig*. R'et er altså kommet til senere og sandsynligvis opstået som analogi til *torsdag*.

Den nuværende tyske betegnelse *Dienstag* har en lang historie som sprogforskerne længe var uden kendskab til. Det har tydeligvis et andet udgangspunkt end det nordiske og det nævnte ældre tyske ord. Opklaringen kom da man i Skotland fandt en latinsk indskrift, affattet af romerske soldater i 200-tallet. Den lød »Deo Marti Thincso« – »Til guden Mars Thincsus«. Her blev Mars altså betegnet som 'tingets gud'. Jf. at man sad til tings bevæbnet. I den almindelige sprogbevidsthed er ordet så videre blevet folkeetymologisk omtolket og sat i forbindelse med ty. *dienen*, *Dienst* (tjene, tjeneste). Luther har den lydrette form *Dingstag*.

I Sydtyskland kan man møde den tilsyneladende helt underlige *Ertag*. Ordet er udviklet af den græske modsvareghed til *Mars*, nemlig *Ares*. Den stammer derfor fra en helt anden kulturbølge, nemlig kirkeretningen arianernes gotiske mission.

Onsdag

Udgangspunktet er latin *dies mercurii*, direkte videreført i fr. *mercredi*. Den romerske Gud Merkur blev oversat til Odin: oldn. *óðinsdagr*. Det kan virke lidt underligt da Odin jo i germansk og nordisk mytologi er hovedguden. Men der er dog også lighedspunkter mellem de to. Ligesom Merkur var beskytter af visdom og lærdom var Odin digtekunstens beskytter og runernes opdager. Merkur førte sjælene til underverdenen, og Odin red sit vilde ridt med de døde sjæle. Merkur er de søfarendes gud, handlens og rejsens gud – og Odin havde blandt sine mange tilnav-

Guder i dagsbetegnelserne

	Babylon	Grækenland	Rom	Norden
SØNDAG	Shamash	Helios	Sol	sol
MANDAG	Sin	Selene	Luna	måne
TIRSDAG	Ninib	Ares	Mars	Tyr
ONSDAG	Nebo	Hermes	Mercur	Odin
TORSDAG	Marduk	Zeus	Jupiter	Tor
FREDAG	Ishtar	Afrodite	Venus	Frigg
LØRDAG	Nergal	Hades	Saturn	-----

ne *farmannatýr* = købmændenes gud. Udfra stednavnenes dokumentation har Odin været mindre levende i den mytologiske bevidsthed (og kan slet ikke konkurrere med Tor): *Odense* er Odins vi = helligsted. Jf. videre *Onsbjerg*, *Vojens*, *Vonsbæk*. Eng. *Wednesday* og hollandsk *Woensdag* er af samme oprindelse – det germanske ord for *Odin* er *Wotan*. Men det tyske *Mittwoch* = 'midtuge' adskiller sig herfra. Det er igen et kirkealternativ der har sejret – sml. oldn. *míðviku-dagr*.

De kirkelige latinske betegnelser lød: *dies dominica*, *feria secunda*, *feria tertia*, *feria quarta/media hebdomas*, *feria quinta*, *feria sexta*, *sabbat*. Onsdagen kunne altså både hedde 'den fjerde dag' og 'uge-midte', og det tyske ord er en oversættelse af det sidste.

Ligesom Sydtyskland nuomdage er mere katolsk har det igennem tiden været mere kirketro, og man træffer oftere de kirkelige betegnelser sydpå (sml. nedenfor om *Samstag*). Således er dagen kun i den nordlige dialekt vestfalisk opkaldt efter *Odin/Wotan*.

Torsdag

Den latinske betegnelse er *dies jovis*, Jupiters dag. Kortformen uden det tilføjede *pater* = 'fader' har vi i dansk i ordet *jovial*, der altså udgør endnu et astrologisk ord i sproget. Fransk har som gennemgående videreført betegnelsen uændret: *jeudi*, mens nordisk har udbyttet Jupiter med Tor. Når den romerske hovedgud er blevet oversat med Tor skyldes det sikkert dennes enorme popularitet og udbredelse. Selv om han ikke var den øverste i hierarkiet, var han nok den gud nordboerne havde mest kontakt med i deres kultus. Talrige stednavne minder

herom: *Torslunde* = de til Tor viede lunde, *Tårs* i Vendsyssel er Tors vi = helligdom. Jf. også personnavne som *Thor*, *Torbjørn*, *Torsten*, *Torben* osv. Endvidere stod både Jupiter og Tor for lyn og torden. Selve ordet *torden* betød oprindelig Tors dundren – en pleonastisk forstærkelse, for ordet *Tor* betød oprindelig i sig selv torden, som stadigvæk i tysk: *Donnerstag* = torden-dag og guden Tors dag. Og på Capitolium i Rom stod Jupiters tordensten der brugtes ved pagtslutning. I sydtysk dialekt træffer vi igen en græsk indflydelse idet *pfinztag* er den kirkelige betegnelse – femtedagen.

Et vidnesbyrd om at den mytologiske bevidsthed ikke længere knyttedes til dagsnavnet er skrivemåden *torstdagen* i dansk fra omkring 1500. T'ets indkomst skyldes at *t* i mange ord var faldet bort i udtalen, fx ordet *marts*. Skriveren har da været usikker og har ikke turdet lide på sit talesprog og da indsat et overforsigtigt *t*. For ham kan dagen næppe have haft noget med Tor at gøre. Alligevel er *torsdag* jo det mest gennemskuelige af ugedagsnavnene, og det skyldes sandsynligvis en kombination af dette og af Tors popularitet at denne dag helt op til vor tid i folketroen har været anset for farlig, fx ikke velegnet til begravelse. Det eng. *Thursday* er lånt fra nordisk.

Fredag

Den latinske form er *dies veneris* = Venus' dag. Sml. fr. *vendredi*. Da *fredag* er modsat de andre ugedagsnavne ikke en oversættelse, men et lån fra vestgermansk, muligvis frisisk. H. C. Andersen tolker i sin historie »Ugedagene« ordet som Freyas dag, men det er en fejltagelse, omend en udbredt en. Dog må det undre at sprog-

manden Allan Karker kan finde på at begå den i sin sproghistoriske oversigt i Nudansk Ordbog.

Ordene *Freja* og *Frigg* kan sammenfalde i mytologien men ikke i etymologien. Først og fremmest er *Freja* kærlighedsgudinde og *Frigg* Odins hustru, men de er fx begge gudinder for børnefødsel, og de sammenblandes ofte i de mytologiske fortællinger; således kan *Freja* kaldes for Odins hustru. Det er muligt at de oprindeligt udspringer af en og samme guddom.

Men sprogligt er de klart til at skelne. *Freja* er beslægtet med *frue*, en feminin afledning til et gammelt germansk ord der betød 'herre'. *Frigg* derimod er i familie med oldn. *frjá* = elske. Det er beslægtet med *fri*, *frille*, *frier*, *frænde* og *fred*.

I færøsk *friggjadagur* er sagen helt klar. Selv om det danske ord sprogligt ubetvivleligt kommer af et ældre ty. *fria*, er det ikke sandsynligt at det er indlånt »blindt«, dvs. uden næretymologisk forståelse. Det må huskes at urnordisk først udskiller sig som selvstændigt sprog fra det fællesgermanske omkring år 200 og at der, som nævnt ovenfor, må have været ret stor forståelighed over sproggrænserne. I nyere sprogforskning tales der også om et fælles nordvestgermansk sprog indtil omkring år 500. Alt taler for at *fredag* må have været et gennemskueligt låneord.

Lørdag

Betegnelsen *lørdag* adskiller sig som nævnt ved at være en indlandsk dannelse og i det hele taget lidt af et mysterium.

Det latinske navn var *dies saturni*, og det er mod sædvanen heller ikke oversat i engelsk der bibeholder ordet

i *Saturday*. Mindre mystifistisk og ansporende til at finde fantastiske »okulte« løsnings er det heller ikke at dagen i sin babylonske oprindelse – Marduks dag – var en tabu-belagt dag, ligesom også Saturn i astrologien står for skæbne og fare. Helt modsat den jødiske kalender hvor lørdagen er fredsdagen. I ældre tysk kan man også – ligeså usædvanligt som i engelsk – finde det latinske ord uoversat – *saterdag*.

Der har været mange bud på sagen. Fx har man set ordet som et levn fra den nævnte, mulige gammelnordiske 5-dagesuge. Det er også fristende, som det er sket i mere spekulativ sproghistorie, at fortsætte den gængse oversættelsesprocedure og nå frem til navnet på den nordiske gud *Loke*, som nok i sin uheldssvangre adfærd kunne være en rimelig udbytning med *Saturn*. Men den lydhistoriske facitliste vil ikke makke ret.

Under alle omstændigheder hedder ordet på oldn. *laugardagr* og afledes sædvanligvis af *laug* = bad, vask. Oldn. har også *þváttdagr* = tvættestag, altså vaskedag. Men selv denne ubestridelige vaske-oprindelse kan fortolkes på mange måder. Der kan anføres at flere romerske forfattere beretter om skikken hos germanerne hver lørdag at vaske håret i askelud for at få den ønskværdige rødgyldne farve. Men før man glæder sig for meget over dette kulturhistoriske udbytte kommer der et andet forslag, nemlig at det er en folkeetymologisk association til et ældre tysk *sambaztag*. I så fald har bade-etymologien altså ikke dybe nordiske rødder.

Det nævnte tyske ord kommer af det hebraiske låneord *sabbat*, ligesom fr. *samedi* og tysk *Samstag*. Tysk opviser

som sædvanlig stor dialektgeografisk variation, idet der også findes ordet *Sonnabend* = lørdag. Dette ord skal forklares yderligere da der derved kastes lys over adskillige andre danske ord.

Hvis man tænker en smule på kalender og festdage kan man let undre sig over at selve juleaften ikke er en helligdag og at englænderne fejrer en anden dag, nemlig 25. december.

Forklaringen er at dagen for germanerne begyndte med aftenen. Den romerske kulturhistoriker Tacitus skriver: »De tæller ikke, som vi, i dagene men i nætter«. Solnedgangen var slutningen på dagen og ergo var aftenen begyndelsen på den næste dag. Derfor begynder mange fester dagen før selve festdagen: juleaften, sankthansaften. Og fx er ordet *fastelavn* et nedertysk låneord der oprindeligt betød 'fasteaften', altså aftenen før festdagen.

Som nævnt orienterede germanerne sig i deres tidsregning via Månen – jf. endnu udtrykket *i ny og næ*, oprindeligt om månefaserne – og dagen begyndte når Månen blev synlig. Selve ordet *aften* er beslægtet med ordet *efter*. Natte-tællingen viser sig også i engelsk *fortnight* = 14 dage, og i Eriks Sjællandske Lov (fra o. 1200) hedder det: »... to nætter før landsting holdes«.

På denne måde kunne lørdag aften høre med til søndagen og derfor kaldes *Sonnabend* på tysk. Fra kun at betegne aftenen kom ordet efterhånden som man gik fra månekalenderen til den julianske sol-kalender, til at gælde hele dagen. I oldengelsk kan man træffe betegnelsen *Friggs aften* i betydningen torsdag aften.

Lad mig afrunde denne gennemgang af dagsbetegnelser med det allerede nævnte *sabbat*, der bringer os tilbage til vort udgangspunkt. Den jødisk-religiøse betydning af ordet er velkendt, og det afledes gerne af et hebraisk ord 'ophør, hvile'. Imidlertid kan det spores længere tilbage idet det sandsynligvis er lånt fra et babylonsk *sjapattu* som var navnet på fuldmånedagen – svarende til latin (etruskisk) *idus*. I Babylon blev overgangen mellem de 4 månefasers anset for farlige og var derfor hviledage (på samme måde som fester i natursamfund samtidig med at være glædesudbrud er en støtte til naturen i dens kritiske vendepunkter). Jøderne importerede da denne institution men løsrev den fra sammenhængen med Månen og gav den en ny religiøs tydning.

Ord-bevidsthed

Sprogets historie er den kollektive bevidstheds historie: de holdninger, værdier og oplevelser der eksisterer i ordene er på ethvert givet tidspunkt et udtryk for samfundets gennemsnitsbevidsthed, fællesbevidsthed. Da sproget så at sige består af flere »arkæologiske« lag vil man ved at gå tilbage i ordenes udviklingshistorie kunne afdekke udtryk for tidligere fællesbevidstheder. De er ikke længere levende for sprogbrugerne, men fortæller om hvad der ENGANG fyldte menneskers bevidsthed. Den del af sprogvidenskaben der beskæftiger sig med denne sprogligt udtrykte fællesviden – etymologien – begår imidlertid ofte den fejl at den overser den SPROGØKOLOGISKE proces: at et ord eller udtryk udmærket godt kan fungere i et sprogsamfund med pålydende, bogstavelig værdi uden at denne er leven-

de og udtrykker sprogbrugernes faktiske virkelighedsopfattelse. Fx ville det være fejlagtigt om 100 år udfra 1985-udtrykket *solen står op* at slutte noget om et geocentrisk verdensbillede (omend udtrykkets beståen i sproget naturligvis ikke er uafhængig af ikke-astronomers umiddelbare oplevelse). Det vanskelige er at man ikke af et sprogligt udtryks tilstedeværelse kan slutte til sprogbrugernes bevidsthed på samme tidspunkt.

Eksemplet med ordet *lørdag* viser hvor usikker etymologi-kulturhistorisk argumentation kan være. I tilfælde af at ordet er dannet udfra det tyske *sambaztag* foreligger muligheden for at ordet intet har med nogen nordisk vasketradition at gøre, og den videnskabelige etymologi og folkeetymologien falder i dette tilfælde – uden selv at være klar over det – sammen.

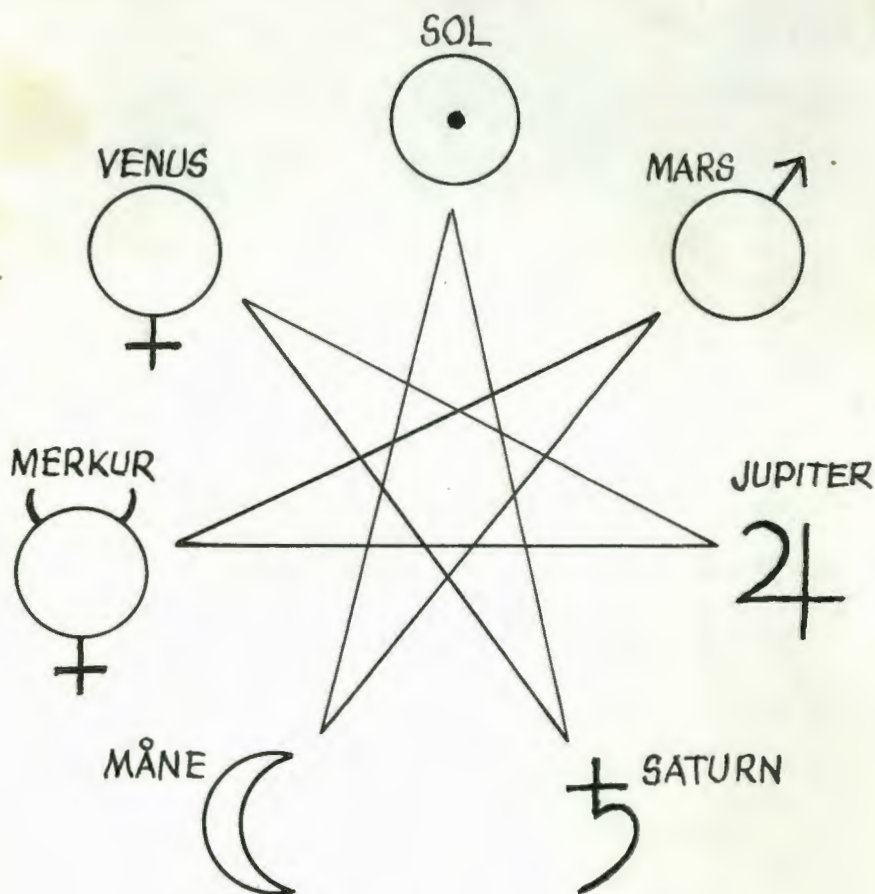
Omvendt må der med hensyn til usikkerheden vedrørende ordene *fre-*

dag og *søndag* konkluderes at den største sandsynlighed er at de er indlånt med ord-bevidsthed – som gennemskuelige i deres konstruktion. Alt taler for at et sprogsamfund der på et præcist afgrænset område låner en række emnemæssigt sammenhængende ord ikke accepterer nogen »sprog-tomhed«. For de fleste af ugedagsnavnenes vedkommende er der ingen tvivl om at de er knyttet an til en levende religion. Og da ønsket om næretymologi – gennemskuelighed – er en uhyre stærk drift i sproget må det antages at både *fredag* og *søndag* – om ikke andet så af huskemæssige årsager – har været åbne, tolkelige ord-enheder for nordboerne på indlånets tidspunkt.

Lars Henriksen
arbejdsfri cand. mag.
født 1945

Facitliste

1. begrænset	11. frigjort
2. lukkede	12. overrasket
3. lappede	13. slidte
4. farvet	14. ødelagt
5. frigjorte	15. overraskede
6. påvirkede	16. påvirket
7. begrænsede	17. farvede
8. ødelagte	18. forelskede
9. lappet	19. brugt
10. venstreorienterede	20. lukket

Den Kaldæiske Stjerne eller Salomos Segl

Den magiske tradition stammer fra Babylon, og efter området Kaldæa i det babylonske kulturfelt blev i Biblens verden *kaldæer* betegnelsen for astrolog og vismand (se fx Daniels Bog

1,14). Også ordet *mager* – hvoraf *magi* – brugtes; det er fx anvendt i den græske grundtekst om de vise mænd fra Østerland. Oprindeligt var magerne persiske (mediske) præster. I hellenistisk tid kan en astrolog også kaldes *mathematicus*.